

**TÜRKİYE İLE DİĞER TÜRK CUMHURİYETLERİNİN
EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ**

**Analysis of Economic Relations Between Turkey and Other Turkish
Republics**

Dr. Ş. Mustafa ERSUNGUR*
Dr. Alaattin KIZILTAN**
Dr. Kerem KARABULUT***

ÖZET

Bu çalışmada, Türkiye ile diğer Türk Cumhuriyetleri arasındaki sosyo-ekonomik ilişkiler incelenerek, temel makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir. Türkiye ile diğer Türk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkilerin beklenen düzeyde gelişmediği görülmektedir. Bu ülkelerin coğrafi konumlarının stratejik önem arz etmesi yanında, Türkiye'nin bu ülkelerle tarihi ve kültürel bağlarının bulunması nedeniyle Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik bir bütünleşmenin gerçekleştirilmesi hem Türkiye hem de Türk Cumhuriyetleri için yararlı olacaktır. Bu bütünleşme bölge ve dünya barışında da katkıda bulunacaktır. Nitekim gelişmiş ülkeler ile bölgedeki bazı ülkeler Türk Cumhuriyetleri'nin hem bir pazar olarak hem de stratejik bir bölge olarak önemini farkındadırlar. Bu nedenle, Türk Cumhuriyetleri ile sosyal, kültürel ve ekonomik alanda yapılacak işbirliklerinin başarılı olması, bütünleşme yolunda yeni projeler üretilmesine bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Ekonomisi, Dış ticaret, Ekonomik entegrasyon,

ABSTRACT

In this study, the relations between the basic macroeconomic balances are evaluated by examining economic relations between Turkey and other Turkish Republics. It has been seen that economic relations between Turkey and the other Turkish Republics are not actualized at the expected levels. Beside the geographic importance of these countries, since Turkey has historical and cultural links with these countries, assessing an economic integration between Turkey and Turkish Republics would be advantageous for both Turkey and these countries. Indeed, both developed countries and regional other countries are aware of the importance of Turkish Republics as

* Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bil. Fak. Öğretim Üyesi.

** Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bil. Fak. Öğretim Üyesi.

*** Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bil. Fak. Öğretim Üyesi.

a market and a strategic region. For this reason, the success of this economic integration depends on producing new projects for integration process.

Keywords: Turkish Economy, foreign trade, economic integration.

I. GİRİŞ

1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinin dünyada küreselleşme olgusunun da etkisiyle diğer ülkelerle ekonomik ilişkilerinin hızla geliştiği görülmektedir. Bu doğrultuda, Türkiye ile tarihi, kültürel ve soy bağlılığı olan Türk devletleri ve akraba toplulukları ile doğrudan ilişkiler kurulmuş sosyal, ekonomik ve kültürel işbirliği yolunda çalışmalara başlanmıştır. Türkiye'nin bu geniş coğrafyada doğabilecek sorunlara yönelik bilimsel yorum ve çözümler üretmesi milli bir zorunluluk haline gelmiştir. Ayrıca uluslararası toplantılarda, Türkiye dışındaki Türklerin durumu sık sık gündeme gelmektedir. Bu konularda Türkiye'nin tavrı, vereceği bilgiler ve önereceği çözümler son derece önemlidir.

Bağımsızlıklarının üzerinden yaklaşık 15 yıllık bir süre geçmesine rağmen, yeni Türk Cumhuriyetleriyle olan sosyo-ekonomik ilişkilerimizin beklenen ve istenilen düzeyde olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla, sosyo-ekonomik ilişkilerimizin en üst düzeye çıkarılabilmesi için, gerek Türkiye gerekse diğer Türk Cumhuriyetlerinden kaynaklanan problem ve aksaklıkların tespiti ve bunlara yönelik çözüm önerilerinin ortaya konulabilmesi için kapsamlı araştırmalara ihtiyaç vardır.

Geçiş ekonomileri kategorisinde de değerlendirilen yeni Türk Cumhuriyetlerinin sahip oldukları stratejik önem ve doğal kaynaklar açısından zengin olmaları, Amerika ve Avrupa Birliği başta olmak üzere gelişmiş pek çok ülkenin bu cumhuriyetlerle ekonomik ilişkileri geliştirme yönünde büyük çabalar göstermelerine yol açmıştır.

21.yüzyıla girdiğimiz bu günlerde dünyanın gündeminde en fazla yer alan konulardan birisi de globalleşmedir. Globalleşme; özellikle sanayi ve hizmetler sektöründe (taşımacılık, bankacılık ve finansman gibi hizmetlerde) ülkelerin birbirini tamamlayarak bir bütün oluşturmalarıdır (Kılıçbay. 1999; 23.)

Globalleşmenin tanımından hareketle uzun yıllar bağımsızlığını elde edebilmek için uğraş veren ve 1991 yılından itibaren bağımsızlığını kazanan yeni Türk Cumhuriyetleri'nin ekonomik gelişmelerini sağlamak amacıyla, dünya ekonomisiyle bütünleşerek globalleşme olgusu içinde yer almaları kaçınılmaz olmuştur. Ancak, rejimin ve sistemin iflası neticesinde Sovyetler Birliğinin dağılması ile elde edilen bağımsızlığı korumak ve kendilerini dünyaya kabul ettirmek yeni Türk Cumhuriyetleri olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan,

Özbekistan ve Türkmenistan için kolay olmamıştır. Fakat bu güçlükler bir taraftan Türkiye'nin kardeşçe girişimleri, diğer taraftan cumhuriyetlerin lider kadrolarının takip ettikleri akıllı politikalar neticesinde kısa zamanda aşılmıştır. Kardeş cumhuriyetleri ilk tanıyan ülke olmakla yetinmeyen Türkiye, onların bazı uluslararası kuruluşlara üye olmaları için de destek olmuştur. Bu arada, bu yeni cumhuriyetlerin liderlerinin girişimleri ve ülkelerinin doğal zenginlikleri dolayısıyla Yeni Türk Cumhuriyetlerini yüzden fazla ülke tanımış ve ilişki kurmuştur.

Tam bir plan çerçevesinde olmamakla birlikte, Cumhuriyetler, başta Türkiye olmak üzere diğer ülkelerden temin ettikleri imkanlarla ekonomik ve sosyal sıkıntılarını halletmek için yoğun bir mücadeleye girmişlerdir. Bu gelişmeler, aynı zamanda bir asrı aşkın süre cumhuriyetleri idare etmiş olan Rusya için de geçerlidir. Rusya, ekonomik ve askeri yönden önemli olduğu gerekçesiyle "Bağımsız Devletler Topluluğu" adı altında bu cumhuriyetleri bir araya getirmeye çalışmıştır. Bu oluşumun gerekli başarıyı sağlayamaması, bölge ülkelerini daha bağımsız politikalarla iktisadi kalkınmalarını sağlamaya yöneltmiştir.

II. AMAÇ, KAPSAM VE YÖNTEM

Bu çalışmayla, Türkiye ile Diğer Türk Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) arasındaki ekonomik ilişkilerin analiz edilmesi planlanmaktadır.

Bu amaçla, ülkeler arasındaki dış ticaret başta olmak üzere, bütün ekonomik ilişkilerin mevcut durumu ortaya konulacak, durum değerlendirmesi yapılarak, problemlerin tespiti ve ekonomik ilişkiler açısından geleceğe yönelik rasyonel politikalar tartışılacaktır.

III. TÜRKİYE VE DİĞER TÜRK CUMHURİYETLERİNİN EKONOMİK İLİŞKİLERİ

1991 sonrası meydana gelen gelişmelerle bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetleri muhtelif ülkelerle ekonomik ilişkilerini geliştirmede hazırlıksız yakalanmışlardır. Zira bu konuda gerekli kurumsal altyapıdan yoksun olan bu ülkeler ile ilişkilerin geliştirilmesi oldukça zor olmuştur. Bu bağlamda ilişkilerin öncelikle duygusal zorlamalarla geliştirilmeye başlandığını ifade etmek mümkündür (Kabasakal, s.37). Bu ülkelerin yeniden yapılanma süreçlerini ancak 1995'lerden sonra kazanmaya başlamaları ve gerekli kurumsal altyapıyı hazırlayarak, ekonomilerde gözle görülür bir istikrarı yakalamaları, ilişkilerin gelişme hızını da artırmıştır.

Bu gelişmelerin Türkiye ile olan ilişkilerde de belirleyici özelliğe sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Özellikle 2003'lerden sonra artan petrol fiyatları

ile birlikte bu ülke ekonomilerinde yaşanan iyileşmeler ve özellikle satın alma gücünün artması, ilişkilerin daha da ileriye götürülmesi için önemli ekonomik sebeplerdir. Ayrıca bu ülkelere olan dünya çapındaki ilgi ve bu ülkelerin dünya ekonomisine gittikçe daha iyi entegre olmalarının Türkiye ile olan ilişkilere olumlu yönde yansıtacağını ifade edebiliriz. Bu bağlamda ilişkilerin dünya koşullarınca belirlenmesinden ziyade ikili ve bölgesel yakınlaşmalarla sağlanması, bu ülkeleri ekonomik ve siyasal açıdan birbirine daha da yakınlaştıracaktır.

Aşağıda Türkiye ve kardeş Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticari ilişkiler üzerinde durulacaktır.

A- Azerbaycan

Serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini yaşayan Azerbaycan ekonomisi 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra ciddi bir ekonomik çöküşle karşı karşıya kalmıştır. 1991'den 1995'e kadar ekonomi % 60 oranında küçülmüş, 1995'ten sonra uluslararası kuruluşların işbirliği ile gelişmeye başlayan ekonomi hızlı bir büyüme sürecine girmiştir. Ülkenin halen en önemli ekonomik gücü petrol, doğal gaz ve tarıma elverişli topraklarıdır.(DEİK, Azerbaycan Ülke Raporu, Aralık 2006)

Tablo 1: Azerbaycan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri (2005)

GSYİH	38 milyar \$
Büyüme	% 9.8
Kişi Başına Milli Gelir	3800\$
Nüfus (2006 Yılı)	7.961.000
GSYİH'nın Sektörel Dağılımı	
Tarım	% 14.1
Sanayi	% 45.7
Hizmetler	% 40.2
İstihdamın Sektörel Dağılımı	
Tarım ve Hayvancılık	% 41.0
Sanayi	% 7.0
Hizmetler	% 52.0
Başlıca Tarımsal Ürünler	Pamuk, Hububat, Pirinç, Üzüm, Meyve, Sebze, Çay, Tütün, Sığır, Domuz, Koyun, Keçi
Başlıca Sanayi Ürünleri	Petrol, Doğal gaz, Petrol ürünleri ve bu

	ürünlerin üretiminde kullanılan makine teçhizat, demir-çelik, çimento, kimyasal ürünler, petro-kimya ürünleri, tekstil
--	--

Kaynak: www.ipicture.de/daten/wirtschaft_aserbaidshan.html (Erişim Tarihi: 18.01.2007)

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ticaret oldukça gelişmesine rağmen, yine de istenilen düzeyde değildir.

Tablo 2: Türkiye- Azerbaycan Dış Ticareti (milyon \$)

Yıllar	Türkiye'nin İhracatı	Türkiye'nin İthalatı	X _T * (%)	M _T ** (%)
1993	68.2	33.9	-	-
1994	132.1	8.8	-	-
1995	161.3	21.7	0.74	0.61
1996	239.9	39.2	1.03	0.09
1997	319.7	58.3	1.22	0.12
1998	327.2	50.3	1.21	0.11
1999	248.1	44.0	0.93	0.11
2000	230.4	95.5	0.83	0.17
2001	225.2	78.0	0.72	0.19
2002	222.7	61.0	0.62	0.12
2003	307.6	121.5	0.65	0.17
2004	401.2	135.2	0.63	0.14
2005	524.1	270.6	0.71	0.23
2006	694.6	332.6	0.81	0.24

*: X_T: Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ihracat/Türkiye'nin toplam ihracatı

** : M_T:Azerbaycan'dan yapılan ithalat/Türkiye'nin toplam ithalatı

Kaynak: TÜİK, DEİK, Kabasakal.

Buna göre 1993'ten 2006'ya gelindiğinde ithalat ve ihracat rakamlarında ciddi artışlar vardır. Nitekim 1995'ten 2006'ya Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı 4.3 kat ve Azerbaycan'dan ithalatı 15 kat artmıştır. Özellikle 2005'den sonra ithalatta ciddi bir artış vardır. Buna rağmen, Azerbaycan'a yapılan ihracatın, Türkiye'nin toplam ihracatına oranı uzun yıllardır % 1'in altındadır. İthalatta da çok ciddi artışlar olmasına rağmen, bu oran da %1'leri hiçbir zaman bulmamıştır. Bunda etkili olan faktörlerden biri Türkiye'nin toplam ithalatında son yıllarda hızlı bir artış trendinin olmasıdır.

-290- M. ERSUNGUR-A. KIZILTAN-K. KARABULUT: Türkiye İle Diğer Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik İlişkilerinin Analizi

Aşağıda ise dış ticarete SITC- 3'e göre, mal grupları bazındaki dağılıma bakılacaktır.

Tablo 3: Türkiye-Azerbaycan Ticaretinin Mal Gruplarına Göre Dağılımı(Milyon \$)

Yıllar	0		1		2		3		4		5		6		7		8	
	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M
1996	87.1	0.8	10.4	-	1.8	17.1	12.1	4.5	4.7	-	18.3	8.9	40.0	7.3	43.5	0.2	21.9	0.2
1997	132.5	0.7	6.7	-	3.0	33.3	12.0	6.9	3.0	-	23.3	12.5	61.7	4.2	6.3	0.4	31.2	0.2
1998	111.7	0.6	6.7	-	1.9	36.0	16.7	2.2	8.8	-	25.0	5.1	55.2	5.9	74.6	0.3	26.4	0.1
1999	82.3	1.1	3.8	0.1	1.0	24.0	15.7	4.1	2.8	-	21.5	5.1	53.7	5.3	37.7	1.0	29.6	0.1
2000	63.3	3.1	3.1	0.1	2.8	35.7	21.5	44.3	1.0	1.4	29.2	4.2	47.3	6.4	39.7	0.3	22.3	0.1
2001	63.3	0.3	1.0	0.1	2.3	24.7	21.6	43.0	0.6	-	32.2	7.7	40.6	1.3	44.8	5.1	15.6	0.8
2002	49.2	3.2	0.1	-	3.6	24.7	16.8	28.4	0.3	-	38.9	6.6	51.6	0.7	48.0	0.8	20.8	0.1
2003	49.5	2.8	1.0	-	4.0	22.5	15.0	65.2	0.4	-	45.6	13.2	82.3	17.6	75.9	1.0	39.0	0.2
2004	55.0	3.7	2.6	-	5.6	21.1	16.8	73.8	0.5	-	58.9	29.6	111.1	5.3	107.5	1.8	45.1	0.1
2005	55.6	2.1	3.7	-	9.1	22.0	18.8	201.8	0.6	0.8	86.5	26.3	158.8	19.3	123.9	0.4	67.3	0.2

Kaynak: TÜİK veri tabanından düzenlenmiştir (www.tuik.gov.tr, E.T. 18/01/2007)

SITC 0	Canlı Hayvanlar ve Gıda Maddeleri
SITC 1	Sular, Alkollü İçkiler, Tütün ve Mamulleri
SITC 2	Yenilmeyen Ham Maddeler (Yakacaklar Hariç)
SITC 3	Mineral Yakıtlar, Mineral Yakıt Maddeleri Esaslı Ürünler
SITC 4	Hayvansal ve Bitkisel Yağlar, Mumlar
SITC 5	Kimyasal Ürünler
SITC 6	Yapısındaki Maddelere Göre Sınıflandırılmış Mamuller
SITC 7	Makineler ve Ulaşım Araçları
SITC 8	Çeşitli Mamul Eşya

Buna göre Türkiye ve Azerbaycan ekonomileri tamamlayıcı ekonomi görünümündedirler ve ticaretin çoğu genelde endüstriler arası ticaretten meydana gelmektedir. Böyle bir yapı ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile de uyumludur.

Tabloya göre Türkiye 0, 1, 5, 6, 7 ve 8 numaralı sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Bu sektörler tarımsal ürünler ile kimya ürünleri ve diğer sanayiye dayalı mamül maddelerden meydana gelmektedir. 1 ve 4 numaralı sektörlerde iki ülke arasındaki ticaret oldukça geri düzeydedir. Azerbaycan, Türkiye'ye daha çok hammadde ve petrole dayalı ihracat yapmaktadır.

Ekonomik entegrasyon teorisine göre, serbest piyasa koşullarına sahip rakip ekonomiler arasında ve daha çok endüstri içi ticaret kaynaklarının daha etkin kullanımını sağlayacaktır. Bu bakımdan aynı endüstri içinde karşılıklı ticaretin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Aşağıdaki tabloya göre Azerbaycan'ın ihracatında Türkiye'nin payı sadece %5,2 olup, Türkiye 8. sıradadır. Bu sıranın daha üst seviyelerde olması arzu edilir.

İthalatta ise durum daha iyidir. Özellikle 4 numaralı sektöre dikkat edilmelidir. Şöyle ki, bu sektör tarımsal nitelikli bir sektördür ve Türkiye bu sektörde dış dünyaya karşı sürekli açık vermektedir. Tarımsal açıdan Azerbaycan'ın gerekli ürün deseni değişikliği ile bu sektöre dönük üretimini artırması sağlanabilirse, Türkiye'nin diğer ülkelere karşı vermiş olduğu dış açık Azerbaycan'a kaydırılabilir.

Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde üç önemli unsur Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattıdır. Dolayısıyla bu üç hat sadece Azerbaycan'la değil Gürcistan ile de alakalıdır.

Tablo 4: Azerbaycan'ın Ticaretinde Ülkelerin Payı (2005)

Sıralama	Ülkeler	İhracat (%)	Ülkeler	İthalat (%)
1	İtalya	26,6	Rusya	16,1
2	Çek Cum.	11,9	İngiltere	12,5
3	Almanya	8,1	Türkiye	10,5
4	Endonezya	6,4	Almanya	7,8
5	Romanya	6,2	Ukrayna	5,6
6	Gürcistan	6,0	Hollanda	4,9
7	Rusya	5,3	ABD	4,1
8	Türkiye	5,2	İtalya	4,0
9	Fransa	4,1	-	-

Kaynak: www.ipicture.de/daten/wirtschaft_aserbaidshan.html
(E.T. 03/03/2007)

Demiryolu projesinin yapım anlaşması 7 Şubat 2007’de imzalanmıştır. Bu proje, Asya ve Avrupa’yı birbirine bağlayacak ve Türkiye’nin diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile entegrasyonunda önemli rol oynayacaktır. Örneğin, Kazakistan yukarıda adı geçen üç projeye de ilgi duyduğunu belirtmiştir. Bu durum aynı zamanda Avrupa’nın Çin Halk Cumhuriyeti’ne de açılımını teşvik edecektir.

Bununla birlikte, demiryolu projesinin diğer iki projeden farkı enerji bağlantılarına göre batılı devletlerce daha az desteklenmesidir. Özellikle ABD ve AB projeye Ermenistan’ı izole etmesi ve dışlaması açısından sıcak bakmamaktadır. Bilindiği üzere projenin finansmanına ABD’deki Ermeni lobileri engel koydurmuşlardır. Diğer enerji projeleri ise batının enerji ihtiyacını karşılaması açısından desteklenmektedir. Buna rağmen, projenin finansmanı konusunda 13 Ocak 2007’de Azerbaycan ve Gürcistan anlaşmış ve Azerbaycan Gürcistan’a 225 milyon \$ kredi garantisi vermiştir (Lili Di Puppò, “Die Eisenbahnlinie Baku-Achalkaleki-Kars: Zement Für Eine Strategische Allianz?”-www.caucaz.com/home_de.- E.T. 18.01.2007).

Projenin toplam maliyet 400 milyon \$’dır. Gürcistan-Türkiye sınırına kadar 29 km. ve Türkiye’de sınırdan Kars’a kadar 76 km.’lik demiryolu yapılacaktır. Projenin hayata geçirilmesi ile ilk etapta eksik kapasite ile çalışılacağı ileri sürülse de, ülkeler arası ekonomik ilişkiler geliştikçe kapasitenin zamanla artması beklenmelidir. Bu bakımdan kapasite artışı için diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Çin Halk Cumhuriyeti’nin bu hattı kullanmaya teşvik edilmesi yararlı olabilir.

Bu projeye çoğu zaman politik göz ile de bakılmış, özellikle Ermenistan’ı dışlayan ve izole eden bir proje olarak görülmüştür. Ancak Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin geliştirilmesinde Ermenistan’a güvenilmesinin son derece ciddi politik risk ve sakıncaları vardır. Aslında Ermenistan tarihte olduğu gibi kendi hatalarının bedelini başkalarına ödetirmeye çalışırken sonuçta kendisi ödemiştir. Bu bakımdan basit fırsatçı politikalarla bir takım kazanımlar elde etmeye çalışmaktansa, yanlış tutumunu değiştirerek modern bir bölge ve dünya ülkesi olmayı tercih etmesi kendisi için yararlı olacaktır.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yatırımlar da önemli bir yer tutmaktadır. Azerbaycan’daki Türk yatırımlarının toplamı 8.7 milyar \$’a ulaşmış ve yabancı şirketler arasında %15’lik bir paya sahip olmuştur. Türk şirketlerini diğerlerinden ayıran en önemli fark, diğer batılı şirketler sadece enerji alanında yatırım yaparken, Türk şirketlerinin bir çok alanda yatırım yapmış olmasıdır (Serkan, Yalçın “Wirtschaftliche Perspektiven: Welche Zukunft Haben Die Türkischen Investitionen in Georgien Unt in Aserbaidshan?”-www.caucaz.de/home_de, 16/09/2006, ET: 25/03/2007).

Enerji sektörüne yapılan yatırımların en önemli dezavantajı yurtiçi gelir, istihdam ve diğer ekonomik faaliyetleri artırıcı etkisinin düşük kalmasıdır. Ayrıca, Hollanda Hastalığı'na¹ yol açmasıdır. Oysa imalat sanayi gibi faaliyetlere yatırım ekonomik faaliyetleri bir bütün olarak canlandıracak ve istihdamı daha çok artıracaktır.

Bugün Azerbaycan'da 1267 Türk şirketi vardır ve birçok alanda yatırım yapan Türk şirketleri toplam yatırımlarda yakın zamanda ilk sıralarda yer alacaktır.

Diğer yandan bölgenin büyük güçlerin bir oyun sahası olması yerine, karşılıklı faydalara dayalı ekonomik dayanışma esasına oturtulması, bütün taraflar açısından daha akılcı bir yaklaşım olacaktır. Bölgeyi ilgilendiren bütün projeler birbirinin alternatifi değil, tamamlayıcısı olarak görülmelidir. Çünkü en basit iki ülke arasındaki olumlu ekonomik ilişkiler ve gelir düzeylerinin artması, dolaylı etkilerle bütün ülkelerin gelir düzeylerini artıracaktır. Oysa bölgeye bir oyun sahası olarak bakılmalıdır. ABD bir yandan bölgenin enerji güvenliğini sağlamaya çalışırken, diğer yandan Rusya yeni alternatifler arayışındadır. Bu bağlamda, aslında bölgeyi ilgilendiren bütün projelerin oyun teorisi kapsamında karşılıklı pasifize edilmesi yaklaşımı yerine, bütün ülkelerce desteklenmesi daha doğru olacaktır.

Diğer yandan, ABD ile Azerbaycan arasında Mart 2007'de imzalanan işbirliği mutabakatı ile "Yeni Nesil Boru Hatlarının İnşa Edilmesi" gündeme gelmiştir. 2012-2014 yılları arasında bitirilmesi öngörülen projelerden bazıları şunlardır: Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına Kazak petrolünün de bağlanması, Azeri doğal gazının Türkiye-Yunanistan-İtalya boru hattıyla Avrupa'ya ulaştırılması, Azeri gazının Türkiye-Bulgaristan-Macaristan-Avusturya boru hattıyla (Nabucco) Avrupa'ya taşınması ve bu hatta Türkmenistan ve Kazakistan'ın dahil edilmesi, Samsun-Ceyhan boru hattı (Erdal Şafak, "Büyük Oyun", Sabah 24/03/2007).

Bu hatların tamamı Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini ilgilendiriyor. Bu hatları bir vücudun damar sistemi olarak görmek ve gerçekleşmesi halinde aslında ABD önderlik etse bile Rusya dahil bütün ülkelerin faydalarına olduğunu ifade etmek gerekir.

Diğer yandan Azerbaycan'da faaliyette bulunan Türk firmalarının karşılaştığı çeşitli sorunlar da vardır. Bunlar şu şekilde özetlenmektedir: Vize süresinin kısalığı, vergi muafiyetlerinin sınırlılığı, fazladan ödenen KDV, sınır

¹ 1970'lerdeki birinci petrol şokunda, ham petrolün ve doğal gazın dünya fiyatının artması, kuzey Denizindeki yataklarda doğal gaz üretimi yapan Hollanda'da geleneksel sanayi ürünleri üretiminin azalmasına yol açmıştır. Bu durum Hollanda hastalığı olarak ifade edilmiştir. Hollanda Hastalığı, ikinci petrol şokunu izleyen yıllarda, Kuzey Denizinde ham petrol üreten Norveç'te ve İngiltere'de de ortaya çıkmıştır (Erdal M. Ünsal, Uluslar arası İktisat, İmaj Yayınevi, Ankara, 2005, s. 2002).

kapılarının fiziki yetersizliği, Azerbaycan ile doğrudan kara sınırının olmamasının getirdiği ulaşım maliyetleri, yurt dışına para transferinde yaşanan sıkıntılar, Azerbaycan'daki bankaların tabi oldukları düzenlemelerinin yetersizliği, iki ülke arasında tahkim müessesesinin olmayışı, karşılıklı olarak çeşitli kanunlardaki boşlukların ticari ilişkileri çözmede yetersiz kalması, inşaat projelerinde taahhüt ve çimento, inşaat demiri gibi girdilerde yaşanan tedarik sıkıntısıdır. Ayrıca faturasız satışı teşvik eden vergi sistemi haksız rekabete yol açarak özellikle büyük firmaların tam rekabet koşullarında çalışmalarını zorlaştırmaktadır (DEİK, Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, Mart 2006).

Kısacası, Azerbaycan ile Türkiye'nin merhum Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in dediği gibi "biz iki devlet bir milletiz" sözü gereği, yetersiz görünen iktisadi, sosyal ve siyasi alanda ilişkilerini geliştirmesi gerekmektedir. Ampirik çalışmalar² da iki ülke halkının ilişkilerin geliştirilmesi yönünde karşılıklı güven içinde olduklarını desteklemektedir.

B- Kazakistan

Türkiye'nin toprak olarak dört katı büyüklüğünde olmasına rağmen, 15 milyon nüfusa sahip olan Kazakistan, BDT ülkeleri arasında son yıllarda en yüksek ekonomik performansı gösteren ülke olmuştur. Ayrıca, Orta Asya'nın serbest piyasa ekonomisini en etkin uygulayan ülkesi olarak gösterilmektedir. Ülke, zengin kaynakları sayesinde Orta Asya'ya gelen toplam doğrudan yabancı yatırımların %80'ni çekmeyi başarmıştır (DEİK, "Kazakistan Ülke Raporu", Şubat 2007, ss. 5-12).

Kazakistan da diğer ülkeler gibi bağımsızlık sonrası muhtelif ekonomik sorunlarla karşılaşmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında uygulanan özelleştirme programında sermaye piyasası eksikliği, yetersiz bankacılık ve işletmelerin ağır borç yükleri önemli sorunlar olmuştur (Kızıltan, 2002; 230). Özellikle 1998'den sonra ise hızlı bir büyüme sürecine girilmiştir. Ülke ekonomisi büyük ölçüde petrol ve doğal gazla dayalıdır. Kazakistan'ın sahip olduğu zengin doğal kaynak potansiyeli, özellikle petrol ve doğal gaz rezervleri, başta Avrupa Birliği olmak

² Konuyla ilgili olarak, U.Güllülü, Ş. Yapraklı, K. Karabulut ve B. Candan tarafından gerçekleştirilen "Gürbulak, Dilucu ve Türkgözü Sınır Kapılarından Geçiş Yapan Kişilerin Bu Kapılardan Gerçekleştirilen Ticaretin Boyutları ile İlgili Bilgi, Düşünce ve Tutum Araştırması" konulu çalışmada Azerbaycan vatandaşları diğer komşu ülke vatandaşlarıyla birlikte büyük bir oranda (%66) Türkiye'ye güvendiklerini ve Türkiye'yi bölgedeki lider ülke olarak gördüklerini ifade etmişlerdir. Bkz. İlgili çalışma. Yine, K. Karabulut tarafından "Doğu'da Yakalanan Kalkınma Fırsatı: Ticaret -Bir Alt Bölge uygulaması-" konulu çalışmada da Türk iş adamlarının bakışına göre Azerbaycan İran ile birlikte bölgedeki en güvenilir ülke konumundadır. Bkz. İlgili çalışma.

üzere, birçok topluluk ve ülkeyi cezbetmektedir. Dolayısıyla, Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığından itibaren çeşitli entegrasyonlar için anlaşma yollarının arandığı görülmektedir (Ersungur, 2004; 90). Bu doğrultuda, artan petrol fiyatları ülkenin gelir düzeyini hızla artırmış ve bu artış diğer ülkelerle olan ilişkilerde olduğu gibi Türkiye'ye de yansımıştır. Türkiye ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi 1991'deki bağımsızlığın kazanılmasının hemen sonrasında rastlamaktadır.

Tablo 5: Kazakistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri (2005)

GSYİH	124,3 milyar \$
Büyüme	% 9.1
Kişi Başına Milli Gelir	7800\$
Nüfus (2006 Yılı)	15,233,244
GSYİH'nın Sektörel Dağılımı	
Tarım	% 7,4
Sanayi	% 37,8
Hizmetler	% 54,8
İstihdamın Sektörel Dağılımı	
Tarım	%20,0
Sanayi	% 30.0
Hizmetler	% 50.0
Başlıca Tarımsal Ürünler	Hububat, Pamuk, Hayvancılık
Başlıca Sanayi Ürünleri	Petrol. Çok çeşitli metaruluji ürünleri, demiryolu ve tarım makinaları, elektririk motorları, inşaat malzemeleri.

Kaynak: www.ipicture.de/daten/wirtschaft_kasachstan.html (Erişim Tarihi: 18.01.2007)

Kazakistan ile Türkiye arasındaki ticaretin, iki ülkenin ekonomik potansiyelleri dikkate alındığında oldukça düşük düzeylerde kaldığı görülür.

Tablo 6: Türkiye- Kazakistan Dış Ticareti (milyon \$)

Yıllar	Türkiye'nin İhracatı	Türkiye'nin İthalatı	X_T^* (%)	M_T^{**} (%)
1993	67,85	43,74	-	-
1994	106,8	32,30	-	-
1995	150,77	86,63	0,49	0,24
1996	163,32	93,69	0,65	0,21
1997	210,58	164,90	0,80	0,34

-296- M. ERSUNGUR-A. KIZILTAN-K. KARABULUT: Türkiye İle Diğer Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik İlişkilerinin Analizi

1998	214,30	253,66	0,79	0,55
1999	96,59	295,91	0,17	0,72
2000	116,14	346,34	0,42	0,63
2001	119,80	90,34	0,38	0,21
2002	160,15	203,85	0,44	0,39
2003	233,99	266,64	0,49	0,38
2004	355,59	442,19	0,56	0,45
2005	459,95	558,90	0,62	0,48
2006	696,67	970,52	0,81	0,70

*: X_T : Türkiye'den Kazakistan'a yapılan ihracat/Türkiye'nin toplam ihracatı

** : M_T :Kazakistan'dan yapılan ithalat/Türkiye'nin toplam ithalatı

Kaynak: TÜİK, DEİK, Kabasakal.

Türkiye-Kazakistan ticaretinde son yıllarda oldukça ciddi artışlar vardır ve ilk yıllarda Türkiye lehine olan açık, Kazakistan'ın lehine dönmeye başlamıştır. Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı 1993'ten itibaren yaklaşık 10 kat artarken ithalattaki artış yaklaşık 22 kat olmuştur.

Ancak yine de Türkiye'nin dış ticaretinde Kazakistan'ın payı oldukça düşüktür. Toplam ihracatın bu ülkeye yapılan ihracata oranı önemli düzeyde artmakla birlikte yine de binde beşlerde kalmıştır. İthalattaki bu oran ise daha düşük olmakla birlikte 2006 yılında yaklaşık bir milyar \$ gibi yüksek denilebilecek seviyeye çıkmıştır.

Tablo 7: Türkiye-Kazakistan Ticaretinin Mal Gruplarına Göre Dağılımı(Milyon \$)

Yıllar	0		1		2		3		4		5		6		7		8	
	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M
1996	21,8	0,1	11,4	-	1,0	23,5	0,2	0,1	1,1	-	16,5	0,1	36,6	75,6	53,7	0,6	21,7	0,4
1997	31,8	0,4	4,4	-	1,0	16,4	0,5	-	5,1	-	30,2	24,2	66,6	147,8	44,5	0,5	26,	0,2
1998	23,8	13,4	1,9	-	1,4	9,2	0,5	-	5,3	-	34,7	1,2	66,7	164,3	48,6	1,1	31,5	-
1999	8,5	3,5	-	-	0,5	2,8	0,3	174,4	1,0	-	14,6	1,0	28,4	113,4	30,1	0,1	13,1	-
2000	5,9	13,7	4,5	-	0,6	7,4	0,2	169,2	0,6	-	15,6	0,1	36,7	153,2	34,6	2,6	19,9	0,1
2001	10,4	7,4	0,2	-	0,8	4,2	0,2	-	-	-	17,7	1,4	33,4	76,1	41,4	0,3	15,7	0,8

2002	16,0	31,0	0,5	-	1,0	11,7	0,3	24,7	-	-	25,5	6,9	48,5	127,9	44,3	1,1	23,5	0,3
2003	16,8	83,7	1,3	-	1,5	11,5	0,5	25,7	-	-	36,2	1,1	60,0	135,8	69,6	3,2	47,2	5,4
2004	18,8	32,2	2,3	-	1,6	21,1	1,0	101,2	0,3	-	50,1	1,3	106,3	282,5	104,4	2,4	68,6	1,1
2005	25,6	18,1	3,3	-	2,5	14,3	1,6	110,1	0,2	-	72,9	-	132,7	414,0	131,2	0,1	80,9	1,2

Kaynak: TÜİK veri tabanından düzenlenmiştir (www.tuik.gov.tr, E.T. 18/01/2007)

Yukarıdaki tabloya göre ticaret daha çok 0, 5, 6, 7 ve 8 numaralı ürünlerde toplanmaktadır. Bu mal gruplarından Türkiye 0, 1, 4, 5, 7 ve 8 numaralı sektörlerdeki ürünlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. 2, 3 ve 6 numaralı sektörlerde Kazakistan karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Ticari ilişkiler endüstriler arası bir karakter arz eder ve ekonomiler tamamlayıcı ekonomiler görünümündedir. Kazakistan ile de endüstri içi ticaretin geliştirilmesi gereği vardır. İki ülke arasında 1 ve 4 numaralı sektörlerde ticaret hemen hemen yok gibidir. Son yıllarda Kazakistan'dan yapılan ithalatta 3 ve 6 numaralı sektörlerin payı ciddi bir şekilde artmıştır. Bunlar başlıca mineral yakıtları ile çeşitli mamül mallardır.

Tablo 8: Kazakistan'ın Ticaretinde Ülkelerin Payı (2005)

Sıralama	Ülkeler	İhracat (%)	Ülkeler	İthalat (%)
1	Rusya	15,1	Rusya	34,6
2	Bermuda	13,8	Çin	15,4
3	Almanya	11,0	Almanya	8,2
4	Çin	9,9	Fransa	5,7
5	Fransa	6,6	Ukrayna	4,6
6	İtalya	4,0	-	-
	(Türkiye)	2,0	(Türkiye)	2,65

Kaynak: www.ipicture.de/daten/wirtschaft_kasachstan.html (E.T. 03/03/2007) ve TÜİK.

Türkiye-Kazakistan ticaretinin boyutları yukarıdaki tabloya göre daha iyi anlaşılmaktadır. Bu ülkenin ticaretinde komşu ülkelerin payının yüksek olması Yer Çekimi Teorisi³ açısından beklenen bir durumdur. Ancak bu ülkeye uzak birçok ülke Türkiye'nin önünde yer almaktadır.

³ 1960'lerden sonra, ikili ticareti açıklamada kullanılan Yer Çekimi Teorisine göre, ülkeler arası ticaret, GSMH büyüklükleri ile doğru ve coğrafi uzaklık ile ters orantılıdır (geniş bilgi için bkz. Krugman, P.R. ve Helpman, E. Market Structure And Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect Competition And International Economy, Cambridge, Mass.: The MIT Pres, 1985 ve Krugman, P.R., Geography And Trade, Cambridge, Mass.: The MIT Pres, 1991).

Diğer yandan bu ülkeye yapılan Türk yatırımları hızla artmaktadır. Kazakistan'daki toplam Türk sermayesi yatırımları 2005 sonu itibariyle 1.3 milyar \$'a ulaşmıştır. Ayrıca bu ülkede 2004 sonu itibariyle 54 müteahhitlik firması 3.2 milyar \$'lık 147 proje üstlenmiştir.

Bu ülke ile ticaretin petrol eksenli ile de olsa artması beklenmektedir. Diğer yandan Türk firmalarının Kazakistan'da karşılaştığı sorunlar; ihracatçıların finansman güçlükleri, ulaşım sorunu, kişilerin serbest dolaşımı ile ilgili sorunlar, inşaat projelerindeki bürokratik engeller ve vergi problemleri, bazı vergi muafiyetlerinin yerel yöneticilerce engellenmesi, ithal ikameci politikalar ile iç siyasi sorunların firma düzeyinde ekonomik sorunlara yol açması şeklinde sıralanmaktadır (DEİK, "Kazakistan Ülke Raporu", Şubat 2007, ss. 5-6).

C- Kırgızistan

1991'de bağımsızlığını kazanan ülke, eski SSCB'ye entegre olan ekonomisini modern dünya ekonomisi ile piyasa koşullarına uydurma konusunda oldukça zorlanmıştır. Bu konuda bağımsızlığın ilk yıllarında başarısız kalınmış ve Ermenistan, Azerbaycan ve Tacikistan'dan sonra en zayıf ekonomi olma özelliği dikkati çekmiştir. Buna rağmen ülke, 1998'lerden sonra serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde önemli mesafeler almış ve çok hızlı olmasa da ekonomik büyümesini başlatmıştır. Kırgızistan 1998'den beri BDT ülkeleri arasında ilk DTÖ üyesidir ve halen Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında tek üyedir. Ayrıca IMF ekonomik yardım programlarını kabul eden ilk BDT ülkesidir. Buna rağmen yabancı yatırımlar sınırlı kalmış, alt yapı ve sosyal hizmet yatırımları gelişmemiş, dünya bankası ve IMF kredileri ciddi bir borç krizi ortamı yaratmıştır (Süreyya Sakınç, Geçiş Ekonomileri ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformlar, Manisa 2005, s. 126).

Ülke diğer Türk Cumhuriyetlerinin tersine petrol ve doğal gaz açısından fakir olup enerji konusunda daha çok su kaynaklarına dayalı bir potansiyele sahiptir (DEİK, Kırgızistan Ülke Raporu, Şubat 2006, ss.2-11).

Tablo 9: Kırgızistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri (2005)

GSYİH	10,65 milyar \$
Büyüme	% 6,0
Kişi Başına Milli Gelir	1700\$
Nüfus (2006 Yılı)	5,213,898
GSYİH'nın Sektörel Dağılımı	
Tarım	% 38,5
Sanayi	% 22,8

Hizmetler	% 38,7
İstihdamın Sektörel Dağılımı	
Tarım	%55,0
Sanayi	% 15,0
Hizmetler	% 30,0
Başlıca Tarımsal ve Hayvansal Ürünler	Tütün, Pamuk, Patates, Sebze, Üzüm, Meyveler, Koyun, Keçi, İnek
Başlıca Sanayi Ürünleri	Küçük makineler, tekstil, gıda imalatı, çimento, ayakkabı, buzdolabı, mobilya, elektrik motorları, altın, nadir bulunan soy metaller.

Kaynak: www.ipicture.de/daten/wirtschaft_kirgisistan.html (Erişim Tarihi: 18.01.2007)

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin de coğrafi olarak en uzak noktada bulunan Orta Asya Türk Cumhuriyeti olarak Türkiye ile ekonomik ilişkileri başlangıçta oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak zamanla bu ilişkiler az da olsa bir ivme kazanmıştır.

Tablo 10: Türkiye- Kırgızistan Dış Ticareti (milyon \$)

Yıllar	Türkiye'nin İhracatı	Türkiye'nin İthalatı	X _T * (%)	M _T ** (%)
1993	17,04	3,47	-	-
1994	14,85	3,65	-	-
1995	38,15	5,51	0,17	0,01
1996	47,08	5,87	0,20	0,13
1997	49,53	7,45	0,19	0,15
1998	41,51	6,77	0,15	0,15
1999	23,19	2,77	0,09	0,01
2000	20,28	2,31	0,07	0,00
2001	17,35	6,31	0,05	0,01
2002	24,01	17,62	0,07	0,03
2003	40,86	10,91	0,08	0,01
2004	74,70	13,38	0,12	0,01
2005	89,53	14,11	0,12	0,01
2006	136,13	27,39	0,16	0,01

*: X_T: Türkiye'den Kırgızistan'a yapılan ihracat/Türkiye'nin toplam ihracatı

** : M_T: Kırgızistan'dan yapılan ithalat/Türkiye'nin toplam ithalatı

Kaynak: TUIK. DEİK. Kabasakal.

-300- M. ERSUNGUR-A. KIZILTAN-K. KARABULUT: Türkiye İle Diğer Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik İlişkilerinin Analizi

Kırgızistan'ın diğer Türk Cumhuriyetlerine nispetle daha küçük bir ekonomi olması dış ticaret rakamlarına da yansımaktadır. Bu bağlamda Türkiye ile yapılan ticaret rakamları nispeten düşük olup, ülke Türkiye'ye karşı sürekli açık vermektedir. Buna rağmen Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı özellikle 2002'den sonra hızlı bir artış trendine girmiştir. Bu ülkeden yapılan ithalat rakamlarında ise istikrarsız bir seyir izlenmekle birlikte 2006'da önceki yıllara göre hızlı bir artış göstermiştir. Türkiye'nin 1995'ten sonraki ihracatı 2006 ile kıyaslandığında yaklaşık 3,5 kat artarken ithalat 5 kat artmıştır. Bu ülkenin petrol ihracatı açısından zengin olmaması ve nispeten düşük büyüme hızları ile düşük satın alma gücüne sahip olması dış ekonomik ilişkilerine yansımaktadır. Türkiye ile ticari ilişkiler diğer Türk Cumhuriyetlerine göre daha düşük bir hızda artmaktadır.

Diğer yandan bu ülkenin ithalatının Türkiye'nin ihracatına oranı bazı yıllarda düşmekle birlikte 1995'ten 2006'ya kadar değişmemiştir. İthalattaki aynı oran ise çok daha düşük olup bu ülkenin ihracatının Türkiye'nin ithalatına oranı binde 1-2 düzeyinde kalmıştır. Bunda Türkiye'nin ithalatının son yıllarda hızlı artmasının etkisi vardır.

Tablo 11: Türkiye-Kırgızistan Ticaretinin Mal Gruplarına Göre Dağılımı(Milyon \$)

Yıllar	0		1		2		3		4		5		6		7		8	
	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M
1996	7,9	0,2	0,2	-	-	5,4	-	-	1,0	-	1,1	-	16,8	0,2	15,6	-	4,4	0,1
1997	18,5	0,1	-	-	0,3	6,2	-	-	1,0	-	2,5	-	11,3	0,1	9,4	0,5	6,4	-
1998	12,3	0,1	0,2	-	-	5,3	-	-	0,6	-	5,1	-	10,5	0,1	5,6	0,1	7,1	-
1999	2,8	0,1	-	-	-	1,8	0,1	-	0,1	0,1	2,0	-	5,5	0,6	8,6	0,2	4,0	0,1
2000	1,9	0,2	-	-	0,1	1,7	0,1	-	0,1	-	2,2	-	6,2	0,2	5,9	0,2	4,0	-
2001	2,3	2,6	-	-	-	3,0	0,1	-	-	-	2,7	-	5,8	0,3	3,4	0,3	2,9	0,1
2002	3,0	8,6	0,1	7,9	0,1	-	-	-	3,2	-	10,2	0,6	3,9	0,5	3,4	0,1	0,1	-
2003	4,4	5,3	-	-	-	4,0	0,2	-	-	-	5,2	-	20,5	0,5	4,3	1,0	6,1	0,1
2004	7,5	7,6	-	-	0,2	3,3	0,2	-	-	-	6,1	0,1	30,9	0,5	9,1	0,1	19,1	1,7
2005	10,4	10,1	0,1	-	0,3	2,6	0,1	-	-	-	6,9	-	22,8	0,4	9,2	0,1	37,3	0,7

Kaynak: TÜİK veri tabanından düzenlenmiştir (www.tuik.gov.tr, E.T. 18/01/2007)

Mal grupları dikkate alındığında iki ülke arasındaki ticaret daha çok 0, 5, 6, 7 ve 8 numaralı sektörlerde yoğunlaşmakta olup bu sektörlerde Türkiye karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Diğer sektörlerde önemli bir ticaret yoktur. Bu

ülkenin Türkiye'nin ihracatında 0 numaralı sektörde kısmen bir iyileşme vardır. Bu ülke ile ticaretin geliştirilmesinin ekonomik ve kurumsal koşullarının oldukça yetersiz olduğu görülmektedir.

Tablo 12: Kırgızistan'ın Ticaretinde Ülkelerin Payı (2005):

Sıralama	Ülkeler	İhracat (%)	Ülkeler	İthalat (%)
1	BAE	28,2	Çin	26,3
2	Rusya	19,1	Rusya	22,3
3	Çin	12,0	Kazakistan	17,1
4	Kazakistan	11,1	Türkiye	5,4
5	İsviçre	6,3	-	-
	(Türkiye)	2,0	-	-

Kaynak: www.ipicture.de/daten/wirtschaft_kirgisistan.html (E.T. 03/03/2007) ve TÜİK.

Kırgızistan'ın ticareti de yer çekimi teorisi çerçevesinde Rusya, Kazakistan ve Çin eksenin de toplanmıştır. Türkiye'nin payı ise oldukça düşük seviyelerdedir.

Bu ülkenin vergi sisteminden kaynaklanan nedenler ile kişilerin serbest dolaşımı konusundaki kısıtlamalar ve Mart 2005 olaylarının siyasi ve ekonomik etkileri, ticareti engelleyen unsurlar olarak halen varlığını devam ettirmektedir.

D- Özbekistan

Nüfus açısından en büyük ülke konumundaki Özbekistan, diğer BDT ülkelerinden farklı olarak daha yavaş ve ılımlı bir reform programı benimsemiş ve bağımsızlık sonrası ekonomik gerileme daha düşük kalmıştır. 1996 yılından itibaren de büyümeye geçilmiştir (Sakınç, 2005:157). Ülkenin bu geçiş sürecini daha az sancılı geçirmesinin nedenleri sanayileşmede önceden gelen gerilik, büyük miktardaki pamuk üretimi ve enerji açısından nispeten kendi kendine yeterli olması olarak gösterilmiştir (Martin C.Spechler, "Uzbekistan: The Silk Road to Nowhere", Contemporary Economic Policy, 18 (3), July 2000, s.298).

Tablo 13: Özbekistan 'ın Temel Ekonomik Göstergeleri (2005)

GSYİH	48,24 milyar \$
Büyüme	% 4,4
Kişi Başına Milli Gelir	1800\$
Nüfus (2006 Yılı)	27,307,134
GSYİH'nın Sektörel Dağılımı	

-302- M. ERSUNGUR-A. KIZILTAN-K. KARABULUT: Türkiye İle Diğer Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik İlişkilerinin Analizi

Tarım	% 38,0
Sanayi	% 26,3
Hizmetler	% 37,5
İstihdamın Sektörel Dağılımı	
Tarım	%44,0
Sanayi	% 20,0
Hizmetler	% 36,0
Başlıca Tarımsal Ürünler	Pamuk, Sebze, Meyveler, Hububat, Hayvancılık
Başlıca Sanayi Ürünleri	Tekstil, Gıda imalatı, Makine imalatı, Metalurji, Doğal Gaz, Kimya Ürünleri

Kaynak: www.ipicture.de/daten/wirtschaft_usbekistan.html (Erişim Tarihi: 18.01.2007)

Özbekistan da 1991’de kazandığı bağımsızlığın ardından diğer Türk Cumhuriyetlerine nazaran yavaş da olsa dışa açılma gayretleri göstermeye başlamıştır. Bu çerçevede Türkiye ile de ilişkilerin başladığı görülmüştür.

Tablo 14: Türkiye- Özbekistan Dış Ticareti (milyon \$)

Yıllar	Türkiye'nin İhracatı	Türkiye'nin İthalatı	X _T * (%)	M _T ** (%)
1993	213,53	31,93	-	-
1994	131,80	78,59	-	-
1995	138,54	61,52	0,64	0,17
1996	229,85	56,47	0,99	0,13
1997	210,59	94,61	0,80	0,19
1998	156,18	96,20	0,58	0,21
1999	99,13	47,47	0,37	0,12
2000	82,12	85,79	0,29	0,16
2001	89,73	36,05	0,28	0,08
2002	93,74	75,34	0,26	0,15
2003	138,42	99,46	0,29	0,14
2004	145,22	178,67	0,23	0,18
2005	151,07	261,47	0,20	0,22
2006	175,99	405,57	0,20	0,29

*: X_T: Türkiye’den Özbekistan’a yapılan ihracat/Türkiye’nin toplam ihracatı

** : M_T: Özbekistan’dan yapılan ithalat/Türkiye’nin toplam ithalatı

Kaynak: TUIK. DEİK. Kabasakal.

Türkiye-Özbekistan ticareti bağımsızlık sonrası istikrarsız ve dalgalı bir seyir izlemiştir. İlk yıllarda dış ticarete Türkiye'nin ihracatı ağırlıkta iken, son yıllarda Özbekistan ithalatını önemli ölçüde artırmak yanında, ihracatını daha fazla artırmıştır. Nitekim 1993 yılına göre Türkiye'nin bu ülkeye ihracatı yaklaşık % 8 oranında azalırken, bu ülkeden ithalatı 12,5 kat artmıştır. Buna uygun olarak bu ülkeye yapılan ihracatın Türkiye'nin toplam ihracatına oranı çok düşük kalmış ve binde 2-3 seviyesinde seyretmiştir. Özbekistan'dan yapılan ithalat da son yıllarda hızlı bir artış trendine girmesine rağmen, bu ülkeden yapılan ithalatın, Türkiye'nin toplam ithalatına oranı binde 1-2 düzeyinde kalmıştır.

Tablo 15: Türkiye-Özbekistan Ticaretinin Mal Gruplarına Göre Dağılımı(Milyon \$)

Yıllar	0		1		2		3		4		5		6		7		8	
	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M
1996	84,3	-	4,6	-	1,1	37,6	0,2	-	4,6	-	33,5	-	43,8	20,3	26,0	0,1	32,4	-
1997	16,9	0,1	1,2	-	0,5	74,8	0,3	-	7,4	-	33,0	0,2	55,9	18,7	77,5	0,1	17,8	-
1998	7,2	-	1,3	-	0,1	76,2	0,3	-	2,6	-	13,0	0,3	45,3	19,0	64,7	0,1	20,9	0,1
1999	4,6	0,1	0,3	-	0,2	36,7	0,5	-	0,6	-	9,6	0,5	26,9	9,5	25,9	0,7	30,5	-
2000	4,8	0,6	-	-	0,3	45,3	0,9	4,2	1,3	-	15,3	0,4	26,9	33,9	22,6	1,2	10,8	-
2001	4,8	1,1	-	-	0,3	20,9	0,1	0,1	0,1	-	13,9	0,1	31,1	13,4	19,6	0,6	9,6	-
2002	8,3	5,3	-	-	0,2	14,5	0,1	5,0	0,1	-	15,1	-	41,7	50,1	15,6	0,5	12,3	-
2003	8,2	4,0	-	-	0,6	8,0	0,2	0,9	-	-	16,7	0,7	53,9	84,5	37,7	1,2	20,4	-
2004	8,5	3,9	0,6	-	1,1	24,2	0,2	0,1	0,3	-	23,4	12,4	55,8	36,8	38,9	0,9	15,6	0,4
2005	10,6	7,0	1,5	0,1	0,7	22,5	0,4	-	0,1	-	24,7	11,9	59,6	217,1	41,6	2,0	11,5	0,8

Kaynak: TÜİK veri tabanından düzenlenmiştir (www.tuik.gov.tr, E.T. 18/01/2007)

Buna göre, diğer Türk cumhuriyetlerine benzer şekilde ticaret daha çok 2, 5, 6 ve 7 numaralı sektörlerde yoğunlaşmaktadır. Türkiye 0, 5, 7 ve 8 nolu sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip iken, Özbekistan 2 ve 6 nolu sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. 2, 3 ve 4 nolu sektörlerde ticaret oldukça sınırlıdır ve daha çok endüstrilerarası ticaret şeklinde gelişmektedir. Özbekistan'ın son yıllardaki ihracatı 6 nolu sektörde artış göstermiştir. Özbekistan, ticaretini geliştirilmesi gereken ülkelerden biridir ve muhtemel entegrasyonun ekonomik alt yapısının oluşturulması anlamında endüstri-içi ticarete de önem verilmelidir. Ülke, özellikle pamuk üretimi açısından zengin olmasına rağmen, Türkiye'nin açığı bulunan bitkisel sıvı yağ ticareti hemen hemen sıfırdır. Bu açığı kapatabilecek ülkelerden biri de Özbekistan olabilir.

Tablo 16: Özbekistan'ın Ticaretinde Ülkelerin Payı (2005)

Sıralama	Ülkeler	İhracat (%)	Ülkeler	İthalat (%)
1	Rusya	22,0	Rusya	26,8
2	Çin	14,7	G. Kore	12,6
3	Türkiye	6,4	ABD	8,0
4	Tacikistan	6,1	Almanya	7,7
5	Kazakistan	4,2	Kazakistan	6,3
6	Bangladeş	4,0	Çin	5,8
			(Türkiye)	5,1

Kaynak: www.ipicture.de/daten/wirtschaft_usbekistan.html (E.T. 03/03/2007) ve TÜİK.

Ülkenin en büyük ticaret ortağı Rusya'dır. Ayrıca, Kazakistan, Çin ve Tacikistan ile ciddi ticari ilişkileri vardır. İhracatı özellikle komşu ülkelere dönüktür. Bu anlamda Türkiye'nin ihracat ve ithalatta % 5-6'lık pay sahibi olması önemlidir. Burada coğrafi uzaklık, satınalma gücü ve endüstriyel bağlaşımanın düşük olması ticaret hacmini daraltmaktadır. Ülke, ileri sanayi ürünlerini Rusya'dan başka G. Kore, ABD ve Almanya gibi gelişmiş ülkelere temin etmektedir.

Günümüzde Türkiye ile Özbekistan arasındaki ticareti ve yatırımcıları olumsuz etkileyen iki temel sorun vardır. Bunlardan birincisi vize, ikincisi ise döviz sistemi dolayısıyla oluşan değiştirme/dönüştürme sorunudur. Özbekistan'ın vize uygulamaları bu ülkeyle ticari ilişkiler kuran veya kurmak isteyen Türk işadamları açısından oldukça güç bir yöntemin izlenmesini gerektirmektedir. Özellikle acele eylem veya işlemin gerekli olduğu durumlarda, Türk işadamları bu uygulamalardan zarar görmektedir. Uzun süreli vizeler ise Özbekistan'da ikamet eden işadamlarına verilmektedir. İkinci sorun ise döviz işlemlerinin Özbek parası Sum üzerinden yapılmasından kaynaklanmaktadır. Özbekistan'daki bankacılık sisteminin gelişmemiş olması, mevzuatın çok sık değişmesi diğer olumsuz etkenlerdir (www.asam.org.tr).

E- Türkmenistan

Türkmenistan eski Sovyetler Birliği'nin en fakir ekonomilerinden birisi olmasına rağmen, Sovyet döneminde hızlı bir büyüme gerçekleştirmiştir. Bunun nedeni, Karakum Barajı'nın yapımı ile artan pamuk üretimi ve 1980'lerde doğal gaz üretiminin artışıdır. Ancak, ülke bağımsızlığını kazandıktan sonra geçiş ekonomileri arasında reformcu olmayan bir ülkedir. Doğal kaynakların üzerinde devlet baskısının mutlak bir otoritesi bulunmaktadır. Ayrıca koruyucu ve piyasaya

müdahaleci politikalar, özel girişimin gelişmesini engelleyici olmuştur (Sakinç, 2005: 165-168).

Ülkeyi diğer Türk cumhuriyetlerinden ayıran en önemli fark dışa nispeten kapalı olmasına rağmen, Rusya'dan sonra en fazla doğal gaz rezervine sahip olan ülke olması ve bundan aldığı güçle son yıllarda çok hızlı bir büyüme sürecine girmesidir. Türkmenistan'da 21 Aralık 2006'da ülke lideri Saparmurat Niyazov'un ölümünden sonra ilk kez birden fazla adayın yer aldığı seçim yapılmıştır. 2007'de yapılan seçimle devlet başkanlığına gelen Gurbanguli Bedri Muhammedov Türkiye ile siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için çaba göstereceğini ifade etmiştir (www.Turksoylapek yolu.com/tr/Turkmenistan/a.1744html).

Ülke 2000'li yıllardan sonra doğal gaz ve petrol fiyatlarının artmasının da etkisiyle çok yüksek büyüme oranlarına ulaşmıştır. 2006'nın ilk 6 ayında ülkenin % 20,1 oranında büyüdüğü görülmüştür. Bağımsızlıktan sonra ülkeye 8 milyar dolarlık yabancı yatırım girmiş olup, bunun 4,5 milyar dolarlık kısmı Türk şirketlerince gerçekleştirilmiştir. Resmi rakamlara göre Türkmenistan'da 300'ün üzerinde kayıtlı Türk sermayeli firma vardır (www. usak gundem.com/umakale.php?id=218, E.T: 20.03.2007).

Tablo 17: Türkmenistan 'ın Temel Ekonomik Göstergeleri (2005)

GSYİH	39,54 milyar \$
Büyüme	% 7,5
Kişi Başına Milli Gelir	5700\$
Nüfus (2006 Yılı)	5.042.920
GSYİH'nın Sektörel Dağılımı	
Tarım	% 28,5
Sanayi	% 42,7
Hizmetler	% 28,8
İstihdamın Sektörel Dağılımı	
Tarım	%48,2
Sanayi	% 13,8
Hizmetler	% 37,0
Başlıca Tarımsal Ürünler	Pamuk, Hububat, Hayvancılık
Başlıca Sanayi Ürünleri	Petrol, Doğal Gaz, Kükürt, Tuz

Kaynak: www.ipicture.de/daten/wirtschaft_turkmenistan.html (Erişim Tarihi: 18.01.2007)

Bu ülkeyle de bağımsızlık sonrası dış ticaret oldukça düşük düzeylerde kalmış, ihracat ve ithalat rakamları oldukça dalgalı bir seyir izlemiştir.

Tablo 18: Türkiye- Türkmenistan Dış Ticareti (milyon \$)

Yıllar	Türkiye'nin İhracatı	Türkiye'nin İthalatı	X _T * (%)	M _T ** (%)
1993	83,88	76,89	-	-
1994	84,15	65,55	-	-
1995	56,28	111,82	0,26	0,31
1996	127,12	99,89	0,55	0,23
1997	117,53	72,60	0,44	0,15
1998	95,81	41,99	0,35	0,09
1999	106,62	67,02	0,40	0,16
2000	119,45	97,80	0,43	0,18
2001	105,28	71,74	0,33	0,17
2002	110,02	106,35	0,30	0,21
2003	170,34	123,68	0,36	0,18
2004	214,85	175,80	0,34	0,18
2005	180,64	160,74	0,25	0,14
2006	218,33	188,06	0,26	0,14

*: X_T: Türkiye'den Türkmenistan'a yapılan ihracat/Türkiye'nin toplam ihracatı

** : M_T: Türkmenistan'dan yapılan ithalat/Türkiye'nin toplam ithalatı

Kaynak: TÜİK. DEİK. Kabasakal.

Tablo 19: Türkiye-Türkmenistan Ticaretinin Mal Gruplarına Göre Dağılımı (Milyon \$)

Yıllar	0		1		2		3		4		5		6		7		8	
	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M
1996	0,69	-	2,6	-	1,2	91,8	0,3	-	0,3	-	5,9	-	21,8	7,7	16,0	0,6	10,3	-
1997	14,6	-	3,1	-	1,0	54,5	0,3	-	6,2	-	8,7	-	46,5	16,7	19,7	1,9	17,2	0,3
1998	13,1	0,1	3,6	-	1,4	22,7	0,3	-	1,3	-	13,4	-	32,5	18,1	17,8	0,8	12,2	0,2
1999	16,0	0,1	1,0	-	2,5	26,2	0,5	9,0	2,3	-	18,5	0,1	31,9	31,3	21,0	0,3	12,7	-
2000	8,8	0,3	0,6	-	2,9	63,4	1,1	2,3	0,5	-	18,6	0,1	41,2	31,2	30,5	0,2	15,7	0,4
2001	5,3	0,2	0,2	-	2,5	39,9	0,6	6,9	0,1	-	13,1	-	39,5	23,2	30,9	1,5	12,8	-
2002	6,1	-	0,5	-	2,6	35,2	1,0	10,6	0,1	-	17,2	15,3	45,9	44,5	22,9	0,2	13,3	0,5
2003	10,4	-	0,7	-	3,6	28,3	1,3	12,8	0,2	-	25,0	18,9	60,0	62,4	51,1	0,2	17,9	0,8
2004	11,2	-	1,3	-	5,0	46,6	1,9	26,7	0,4	-	26,8	23,1	86,4	78,7	55,4	0,3	25,5	0,4
2005	12,7	-	1,4	-	4,1	18,9	1,8	33,5	0,1	-	29,0	20,6	63,9	86,1	39,7	0,2	26,6	1,4

Kaynak: TÜİK veri tabanından düzenlenmiştir (www.tuik.gov.tr, E.T. 18/01/2007)

Yukarıdaki tabloya göre, Türkiye 0, 1, 4, 5, 7 ve 8 nolu sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip iken, Türkmenistan 2 ve 3 nolu sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. 1 ve 4 nolu sektörlerde ticaret yok denecek kadar azdır. Diğer yandan, diğer Türk Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi iki ülke arasındaki ticaret daha çok endüstrilerarası bir özellik taşır. Sadece 6 nolu sektörde endüstri-içi ticaret yoğunudur. Aynı şekilde bu ülke ile de muhtemel bir entegrasyon için endüstri-içi ticaretin diğer sektörlerle yaygınlaştırılması büyük önem taşımaktadır. Bu ülkeyle ticaret hacminin endüstriler arası nitelikte bile olsa, gelecek yıllarda artması muhtemeldir. Bunun en önemli kanıtı Türkmenistan'ın petrol ve doğalgaz ekseni bile olsa, satınalma gücünün olağanüstü artışlar göstermesidir.

Tablo 20: Türkmenistan'ın Ticaretinde Ülkelerin Payı (2005)

Sıralama	Ülkeler	İhracat (%)	Ülkeler	İthalat (%)
1	Ukrayna	46,6	ABD	11,8
2	İran	17,3	Rusya	9,7
3	Türkiye	4,2	B.A.E.	9,2
4	İtalya	4,1	Ukrayna	9,0
5			Türkiye	8,6
6			Almanya	8,0

Kaynak: www.ipicture.de/daten/wirtschaft_turkmenistan.html
(E.T. 03/03/2007) ve TÜİK.

Ülkenin en büyük ticaret ortağı Ukrayna'dır. Ayrıca, ABD, Rusya, İran gibi ülkelerle ciddi ticari ilişkileri vardır. İhracatı özellikle komşu ülkelere dönüktür. Bu anlamda Türkiye'nin ihracatta yaklaşık % 4 ve ithalatta % 8,6'lık pay sahibi olması diğer uzak ülkelerle kıyaslandığında önemlidir. Bu ülkeyle de coğrafi uzaklık, satınalma gücü ve endüstriyel bağlanışmanın düşük olması ticaret hacmini daraltmaktadır. Ülke, ileri sanayi ürünlerini ABD, Rusya ve Almanya gibi gelişmiş ülkelere temin etmektedir.

Türkmenistan Türk müteahhit firmaları için Orta Asya'daki en büyük pazardır. Özellikle bu ülkenin çok büyük altyapı ve modernizasyon çalışmalarının bu konudaki iş imkanlarını gelecek yıllarda artırması muhtemeldir. Bununla birlikte Türk firmalarının bu ülkede karşılaştığı çeşitli sorunlar vardır. Bunlar arasında ülkenin piyasa ekonomisine geçiş sürecinin yavaşlığının Türk firmalarına da yansması, yatırım ikliminin firmalara güven vermemesi, yeni firmaların iş taleplerinde hükümetin çekingen davranması, Türk firmalarına kredi temininde garanti verilmemesi, istihkak ve hak edişlerin geciktirilmesi, ülkenin gelişmiş bir bankacılık sisteminin bulunmaması, vize işlemleri ile ilgili sorunlar ile şirket

tescillerinin yoğun bürokratik engellerle karşılaşması gibi problemler sayılmaktadır (DEİK, Türkiye-Türkmenistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, Mart 2006).

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye ile diğer Türk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkilerin beklenen düzeyde gerçekleşmediği görülmektedir. Bunda Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine ekonomik yetersizliklerinden dolayı gelişmiş ülkeler kadar yatırım yapamamasının etkisi vardır. Ancak, ekonomik entegrasyon açısından bakıldığında, Türkiye'nin ekonomik alanların hemen hepsinde Türk Cumhuriyetleri ile ilişkisinin olduğu ve ortak kurumsallaşma çalışmalarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Ekonomik ilişki yetersizliğine rağmen, yoğun işbirliği çalışmaları ve çabaları Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin tarihi, kültürel ve coğrafi yakınlık ve bağlarının bir neticesidir.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin dış ticarete arzulan düzeyde ulaşamamalarında, cumhuriyetlerin çeşitli alanlarda Rusya'ya bağımlılıklarının devam etmesi sebep olabilmektedir. Örneğin, bu cumhuriyetlerin hemen hepsinin dış ticaretinde Rusya ilk sıralarda yer almaktadır. Dolayısıyla, Rusya'nın bir kriz yaşaması durumunda diğer cumhuriyetler de etkilenmektedir.

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla elde edilen bağımsızlığı korumak ve kendilerini dünyaya kabul ettirmek Yeni Türk Cumhuriyetleri olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan için oldukça güç olmuştur. Fakat bu güçlükler bir taraftan Türkiye'nin kardeşçe girişimleri, diğer taraftan cumhuriyetlerin lider kadrolarının takip ettikleri akıllı politikalar neticesinde kısa zamanda halledilmiştir.

Sonuç olarak, Türkiye açısından, aramızda tarihi, kültürel bağlarımız bulunan coğrafi konumu ve stratejik önemi itibarıyla, Yeni Türk Cumhuriyetleri ile her alanda işbirliğine gitmek ve Türk Dünyasında ekonomik bütünleşmeyi sağlamak yararlı olacaktır. Böyle bir oluşum, bölge ve dünya barış ve refahına katkı yapabilecek sonuçları da beraberinde getirebilecektir. Çünkü, yeni oluşumlar ve yeni kaynakların değerlendirilmesi açısından bütün sanayileşmiş ülkeler ve diğer bölge ülkeleri, globalleşme faaliyetleri çerçevesinde, bölgenin pazar olarak ve stratejik öneminin farkında gözükmektedirler. Ancak, bölgesel işbirliği için Türkiye'nin lokomotif güç olarak yeterli finans gücüne sahip olması arzulanan sonuca ulaşılmasında önemli olacaktır. Bütün olumsuzlukları da değerlendirerek, yeni Türk Cumhuriyetleriyle sosyal, kültürel ve ekonomik alanda işbirliği için her şeyden önce yapılması gereken, ülkelerin birbirlerine olan güvenlerini ve

işbirliklerini devam ettirerek, gelişmeyi sağlayacak yeni ve büyük projeler üretmeleridir.

KAYNAKLAR

- ASAM, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, www.asam.org.tr (Erişim Tarihi: 19.01.2007)
- DEİK, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Azerbaycan Ülke Raporu, Aralık 2006
- DEİK, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Kazakistan Ülke Raporu, Şubat 2007, ss. 5-12.
- DEİK, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Kırgızistan Ülke Raporu, Şubat 2006, ss.2-11.
- DEİK, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, Mart 2006.
- DEİK, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Türkiye-Türkmenistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, Mart 2006.
- ERSUNGUR, Ş. Mustafa, Kazakistan Ekonomisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme, Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 18, sayı 1-2, Erzurum 2004.
- GÜLLÜLÜ, Uğur, Yapraklı Şükrü, Karabulut Kerem, Candan Burcu, “Gürbulak, Dilucu ve Türkgözü Sınır Kapılarından Geçiş Yapan Kişilerin Bu Kapılardan Gerçekleştirilen Ticaretin Boyutları ile İlgili Bilgi, Düşünce ve Tutum Araştırması, Atatürk Üniversitesi Yayını, Erzurum 2006.
- KABASAKAL, Öner, “Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik ve Ticari İlişkileri”, Avrasya Etüdüleri, Bağımsızlığın 10 Yılında Türk Cumhuriyetleri Özel Sayısı, yaz 2001, s. 37-60.
- KARABULUT, Kerem, Doğu’da Yakalanan Kalkınma Fırsatı: Ticaret- Bir Alt Bölge Uygulaması-, Atlas Yayınları, İstanbul, 2005.
- KILIÇBAY, Ahmet. 21.Yüzyılın Türkiye’sinde Çağdaşlaşma, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul. 1999.
- KIZILTAN, Alaattin, Kazakistan’ın Ekonomik Gelişimi ve Politikaları, Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 16, sayı 1-2, Erzurum 2002.
- KRUGMAN, P.R. ve Helpman, E. Market Structure And Foreign Trade: Increasing Returns, İmperfect Competition And İnternational Economy, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1985.

- KRUGMAN, P.R., Geography And Trade, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1991).
- PUPPO, Lili Di, "Die Eisenbahnlinie Baku-Achalkaleki-Kars: Zement für Eine Strategische Allianz?"- www.caucaz.com/home_de.- (Erişim Tarihi: 18.01.2007).
- SAKINÇ, Süreyya, Geçiş Ekonomileri ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformlar, Manisa 2005, s. 126.
- SPECHLER, Martin C., "Uzbekistan: The Silk Road to Nowhere", Contemporary Economic Policy, 18 (3), July 2000, s.298.
- ŞAFAK, Erdal, "Büyük Oyun", Sabah Gazetesi, 24.03.2007.
- T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı. <http://www.dtm.gov.tr/ead/ulkegos/ulkegos.htm>. (Erişim tarihi: 24.03.2007).
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr, E.T. 18.01.2007.
- ÜNSAL, Erdal M., Uluslar arası İktisat, İmaj Yayınevi, Ankara, 2005.
- YALÇIN, Serkan, "Wirtschaftliche Perspektiven: Welche Zukunft haben die türkischen Investitionen in Georgien und in Aserbaidshan?"- www.caucaz.de/home_de, 16.09.2006. (Erişim Tarihi: 25.03.2007).
- www.ipicture.de/daten/wirtschaft_aserbaidshan.html (Erişim Tarihi: 18.01.2007)
- www.ipicture.de/daten/wirtschaft_usbekistan.html (Erişim Tarihi: 18.01.2007).
- www.ipicture.de/daten/wirtschaft_kasachstan.html (Erişim Tarihi: 18.01.2007)
- www.ipicture.de/daten/wirtschaft_kirgisistan.html (Erişim Tarihi: 18.01.2007)
- www.ipicture.de/daten/wirtschaft_turkmenistan.html (Erişim Tarihi: 18.01.2007).
- www.usak.gundem.com/umakale.php?id=218, (Erişim Tarihi: 20.03.2007).
- www.turksoylaipekyolu.com/tr/Turkmenistan/a.1744html (Erişim Tarihi: 28.03.2007).